

Het rurale erfgoed

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

49

Redactie en iconografische opzoekingen
Marc Meganck

Adviescomité
Christine Rouffin, Anne-Sophie Walazyc
Kabinet van de Staatssecretaris
Harry Lelièvre, Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Dominique Pauchet
Directie Monumenten en Landschappen

Revisie
Kathleen De Koker, Ludo Gobin en Harry Lelièvre
Directie Monumenten en Landschappen

Dankbetuigingen
De auteur is voor hun welwillende medewerking dank verschuldigd aan: Nicolas Blocteur, Philippe Charlier, Xavier Claes, Stéphane Demeter, Alfred de Ville de Goyet, Patrice Gautier, Concepción Ortigosa, Dominique Pauchet, Samyn & Partners en Anne-Sophie Walazyc.

Illustraties
b = boven, m = midden, o = onder, r = rechts, l = links

Algemeen Rijksarchief: 6, 12, 14(b), 41(b), 41(o); Archieven van het Erasmushuis: 1; Archieven van het OCMW van Brussel: 31(b), 33(o); © Xavier Claes/Soleil Rouge: 10(b), 10(o), 21, 34(o), 35(b) 38(o), 39(b), 43(b), 43(o); Collectie Pieter Cnops: 25(b); Patrice Gautier: 25(o); Gemeentemuseum van Evere: 16(b); Graafschap Jette: 4(b), 17(b), 22, 44(l); Alain Guillaume: 28(o); © IRPA-KIK, Brussel: 29(o); © Koninklijke Bibliotheek van België: 5, 11, 13, 14(o); Marc Meganck: 4(o), 23(l), 27(o), 40(b), 45(r); © Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, documentatiecentrum van het BROH: 9(b), 9(o), 20, 24(o), 37(o), 38(m); Alfred de Ville de Goyet: omslag, 7, 18, 23(r), 27(b), 30, 31(o), 34(b), 35(o), 37(b), 39(o), 40(o,l), 40(o,r), 42(b), 42(o), 44(r), 45(l), 47; Verzameling van Dexia Bank: 2-3, 15, 16(o), 17(o), 26, 33(b), 38(b); directie Monumenten en Landschappen: 8, 19, 28(b), 29(b), 32; Nicolas Blocteur: 36. Museum van de Stad Brussel: 24(b); Samyn & Partners: 46.

Grafisme en fotogravure: La Page • Druk: Enschedé | Van Muysewinkel • Distributie: Altera Diffusion

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
directie Monumenten en Landschappen, Patrick Crahay, Directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 - 1035 Brussel - Tel. 0800/13680
GEDRUKT IN BELGIE
WETTELIJK DEPOT: D/2009/6860/014 – ISBN: 978-2-930457-43-7

Omslag: De molen van *Lindekemale*, Sint-Lambrechts-Woluwe.

Het rurale erfgoed

Marc Meganck

Deze boerderij stond destijds in de Broekstraat in Anderlecht.

LANDELIJK BRUSSEL	3
HET NATUURLIJKE MILIEU	5
EEN LANG HISTORISCH PROCES	7
Agrarische expansie en stedelijke bloei	7
Het rurale landschap tijdens het ancien régime	11
Een wereld op de terugweg	15
De landbouwtellingen	18
Voortbestaan van de kleine landbouwbedrijven	21
EEN VERKENNING VAN HET RURALE ERFGOED VAN BRUSSEL	22
Een architectuur zonder architect	22
De bouwmaterialen	23
Van elementaire woning tot kleine boerderij	26
De vierkante hoes met binnenplaats	29
Het woongedeelte	33
De bijgebouwen	36
De molens	41
WAT BRENGT DE TOEKOMST?	47

Landelijk Brussel

Tot het midden van de 19de eeuw vertoonde de omgeving van Brussel een zeer landelijk uitzicht. De bewoning was nog niet zeer sterk ontwikkeld en concentreerde zich vooral rond de parochiekerken van de verschillende dorpen, in enkele gehuchten en langs de voornaamste verbindingswegen. De meeste gronden waren in gebruik als akkers of weiland. Maar deze landelijke wereld liep op haar einde. Vanuit het centrum van Brussel rukte de verstedelijking onhoudbaar op en de omliggende dorpen en gehuchten kwamen stilaan maar zeker binnen de stedelijke invloedssfeer te liggen. De boerderijen, landelijke woningen en molens werden geleidelijk opgeslorpt door de almaar dichter wordende bebouwing.

De veeteelt in de omgeving van Brussel was nooit zeer intensief. De veestapel bereikte zijn grootste omvang op het einde van de 19de eeuw. Hier een kudde schapen in Kalevoet, Ukkel.

Het natuurlijke milieu

Oude boerderij in Ganshoren, begin 20ste eeuw.

Het rurale erfgoed van Brussel bevat ook enkele half natuurlijke landschappen zoals de Koevijver in Anderlecht. Dit gebied bestaat uit negen hectare hooiweide, vochtige grasweiden voor het vee en landbouwakkers.

Hoewel er nog enkele landbouwbedrijven actief zijn, is het rurale landschap vandaag nagenoeg verdwenen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Toch is er een rijk erfgoed bewaard dat de herinnering aan het landelijke leven levendig houdt. Het bevindt zich voornamelijk in de gemeenten van de zogenaamde 'tweede kroon' die op een later tijdstip en in mindere mate verstedelijkt zijn dan de gebieden dicht bij de Vijfhoek. Dit erfgoed is alles wat er overblijft van een landschap en een ruimte die wij ons in de stad van vandaag maar moeilijk kunnen voorstellen. Doordat er zo veel vernietigd is, zijn de overblijfselen van deze leefwereld marginaal geworden. De aanwezigheid van een oude boerderij of molen langs de kant van de weg wekt bevreemding, het zicht van een weide intrigeert. En toch zijn het elementen van een realiteit die onlosmakelijk verbonden is met de economische en sociale geschiedenis van Brussel.

Het Brussels gewest telt nog talrijke voorbeelden van rurale architectuur (woningen, boerderijen, molens) evenals enkele landschappen (drassige weiden, maaibeiden) die ons een indruk geven hoe het landschap in de randgemeenten van Brussel er destijds uitzag. Dit boekje is geen volledige inventaris, maar een kennismaking met een eeuwenoud erfgoed dat ons iets leert over de woningtypes, de bewerking van de grond, de evolutie van de landbouwtechnieken, de invloed van de mens op het natuurlijke milieu, kortom, over een manier van leven en de wijze waarop het rurale erfgoed bewaard wordt en geïntegreerd is in de stad van vandaag.

Voor een goed begrip van de landelijke wereld en het bijbehorende erfgoed is het noodzakelijk het natuurlijke milieu te kennen waarin de mens zijn activiteiten ontwikkeld heeft. De waterlopen, het reliëf en de bodemgesteldheid zijn immers bepalend geweest voor zowel de oprichting van de dorpen als voor de bouw van de molens en het in cultuur brengen van de gronden. Het hydrografische netwerk van het Brussels gewest behoort tot het stroomgebied van de Zenne en haar bijrivieren (Maalbeek, Woluwe, Molenbeek, Geleystsbeek,...). De Zenne ontspringt in Naast, nabij Zinnik, en ontvangt het water van de Sennette en de Brainette alvorens ze Brussel binnenkomt. Ze loopt door Vorst, Sint-Gillis, Anderlecht en het grondgebied van de Stad Brussel naar Vilvoorde en mondt uit in de Dijle voorbij Mechelen. Deze kleine, bochtige en langzaam stromende rivier heeft een opmerkelijk brede vallei.

Met de hand getekende kaart van Brussel en omgeving, opgesteld in het midden van de 16de eeuw door J. Van Deventer. De vallei en het overstromingsgebied (groen) van de Zenne zijn duidelijk herkenbaar, evenals de verschillende dorpen rond Brussel.

Een lang historisch proces

Watermolens op de Maalbeek (Schaarbeek). Detail van de kaart van de Zennevallei getekend door Matthieu Bollin op het einde van de 16de eeuw.

Het Brussels gewest ligt op de grens van het Brabantse plateau en de lage heuvels van Vlaanderen. De flanken van de Zennevallei zijn asymmetrisch van vorm. De linkeroever heeft zachte hellingen van zo'n 2%, terwijl de rechteroever veel steiler is en een hellingpercentage tot 8% heeft. De bodem van de vallei ligt in het centrum van de stad op 17 meter boven de zeespiegel. Het oostelijke deel van het plateau bereikt een hoogte van 130 meter in het Zoniënwoud, tegen slechts 85 meter in het westelijke deel.

De geologie en de bodemtypes verschillen eveneens volgens de oever van de Zenne. De linkeroever kenmerkt zich door de aanwezigheid van zand en klei (Anderlecht, Jette, Koekelberg en Sint-Agatha-Berchem). De ondergrond van de rechteroever bevat vooral Brusseliaan, een conglomeraat van zand en zandsteen dat we in talrijke gemeenten aantreffen: Ukkel, Vorst, Sint-Gillis, Sint-Lambrechts-Woluwe, Schaarbeek,...

De mens heeft dit natuurlijke milieu, ondanks de beperkingen die het vertoont, met veel ijver en intelligentie naar zijn hand gezet. Op de beken werden tientallen watermolens gebouwd, de leembodems van de plateaus en beekhellingen leenden zich goed voor de graanteelt terwijl het Brusseliaan geëxploiteerd werd om er steen, kalk en zand uit te halen voor de bouwnijverheid

GROENE STAD EN RURAAL ERFGOED

De kwaliteit van het leven in de stad hangt onder andere af van het behoud van de groene ruimten en ook van de herwaardering van de natuurlijke waterlopen die men trouwens hier en daar weer bovengronds probeert te brengen. De bewaring van het rurale erfgoed sluit aan bij deze inspanningen. Het kan zowel gaan om landschappen als om gebouwen die vroeger met de landbouw verbonden waren en die sinds meerdere jaren op de bewaarlijst staan of zelfs vaak als monument of landschap beschermd

zijn. Als dit erfgoed al niet het centrale element is van een groene ruimte, dan vormt het toch zeker een toegevoegde historische waarde voor zijn omgeving. Molens, boerderijen en landelijke woningen worden zo opgenomen in een 'groen netwerk' dat met name in de Brusselse gemeenten van de tweede kroon vorm krijgt in de 'Groene wandeling': een lus van een zestigtal kilometer die openbare parken, halfnatuurlijke landschappen, natuurgebieden en bossen met elkaar verbindt.

Het landschap in de omgeving van Brussel veranderde relatief weinig tussen de middeleeuwen en het einde van het ancien régime maar vanaf de tweede helft van de 19de eeuw zouden de industrialisering en de verstedelijking het uitzicht van de dorpen errond ingrijpend wijzigen. In minder dan een eeuw werden de dorpen en landerijen opgeslorpt binnen een stedelijke ruimte die almaar dichter bewoond en bebouwd werd.

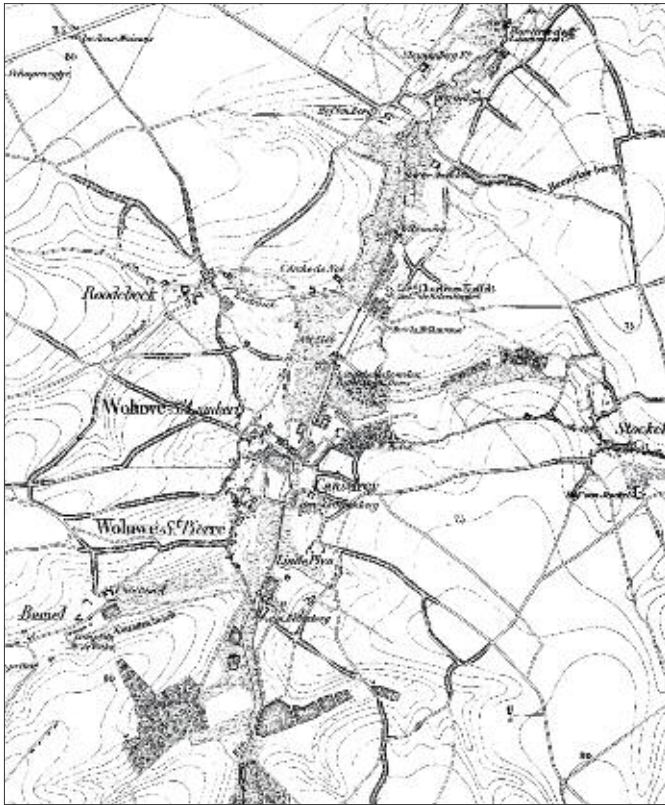
AGRARISCHE EXPANSIE EN STEDELIJKE BLOEI

Talrijke zones in het Brussels gewest werden al vanaf de Romeinse tijd geëxploiteerd, onder meer de plateaubodems op de westelijke oever van de Zennevallei. Het is echter pas vanaf de middeleeuwen dat we een duidelijker zicht krijgen op de verspreiding van de bewoning en de landbouwactiviteit. Vanaf de 11de eeuw treffen we plaatsnamen aan zoals Anderlecht, Haren, Heembeek en Jette. De oprichting van dorpen en landbouwexploitatie was geen toeval. Het natuurlijke kader speelde daarbij een doorslaggevende rol. Mensen vestigden zich graag in de nabijheid van een waterloop, buiten bereik van de overstromingsgebieden of aan de rand daarvan, zoals in Anderlecht of Sint-Jans-Molenbeek. Ook heuvels trokken bewoning aan, dat is het geval met Haren en de naburige kernen van Neder-Heembeek en Over-Heembeek. Op de plateaus ten slotte werden landbouwbedrijven gevestigd door wereldlijke machthebbers of door abdijen. Een voorbeeld hiervan is Ossegem in Laken, gelegen op de huidige Heizelvlakte.

De geschiedenis van Haren gaat zeker terug tot de 11de eeuw. Het dorp was geliefd bij talrijke Brusselse families en instellingen, voornamelijk wegens de aanwezigheid van weiland langs de Zenne. De bewoning is geconcentreerd op de Harenberg, rond de aan Sint-Elisabeth toegewijde parochiekerk. Door de ontwikkeling van het spoorwegnet en de vestiging van vele fabrieken in de 19de en 20ste eeuw zijn de meeste landbouwgronden verdwenen. Toch heeft Haren het uitzicht van een typisch Brabants dorp bewaard met nog meerdere gebouwen die dateren uit de middeleeuwen en de Moderne Tijd.

De vallei van de Woluwe. Sinds de middeleeuwen stonden hier talrijke boerderijen en molens. J. Huvenne, *Carte topographique et hypsométrique de Bruxelles et ses environs*, circa 1858, detail.

De 12de en het begin van de 13de eeuw waren in Brabant, net als in andere streken, een periode van agrarische expansie en stedelijke bloei. De heerlijkheden breidden hun landbouwdomeinen uit om te voorzien in de behoeften van het stedelijke milieu. De rurale economie werd hierdoor een motor voor de ontwikkeling van de steden. Vanaf omstreeks 1250 kwam dit proces zelfs in een stroomversnelling terecht, zoals overal elders in Noordwest-Europa. Het ging voortaan niet meer om expansie maar om een intensifiëring van de landbouwactiviteit. De groei van de stedelijke markten vereiste immers een verhoging van de productiviteit die geconcretiseerd werd door nieuwe technieken zoals teeltwisseling. Het rurale landschap rond Brussel vertoonde toen drie types menselijke activiteit. Op de plateaugronden werd aan graanteelt gedaan (rogge, tarwe, haver en gerst). In de valleien was een verspreide landelijke bewoning gevestigd, bestaande uit kleine boerderijen van het hofstede-type met een lapje grond om door wat landbouw, groenteteelt en de kweek van

kleinvee in de eigen levensbehoeften te voorzien. Op de gemene weiden langs de Zenne en haar bijrivieren graasde een aanzienlijke veestapel. Daarnaast bestond een groot deel van het landschap uit bos, in de eerste plaats het Zoniënwoud. Deze bossen waren geen onherbergzaam gebied maar leverden onmisbare hulpbronnen voor de stad (hout voor de bouwrijverheid en brandhout) en werden ook gebruikt om er dieren te weiden.

HET PLATEAU VAN OSSEGEM

Het plateau van Ossegem (Laken), vandaag bekend als de Heizelvlakte, was tot het begin van de 20ste eeuw een landbouwgebied. De abdi van Affligem verwierf er gronden vanaf 1152 en vestigde er nadien de hoeve van *Osseghem* waar, zoals de naam het zegt, in het begin vooral aan veeteelt werd gedaan. Vanaf de 14de eeuw werd de landbouwactiviteit meer gediversifieerd en nam de graanteelt een belangrijke plaats in, vooral van tarwe, rogge en haver. In 1618 werd een tweede boerderij op het plateau gevestigd, de hoeve van *Verregat* die gronden exploiteerde die van het vroegere domein van Ossegem waren afgescheiden. De twee boerderijen bleven tot aan het begin van de 20ste eeuw in bedrijf. De gebouwen werden gesloopt toen de Heizel als locatie voor de Wereldtentoonstelling van 1935 werd gekozen.

De Ossegemhoeve in Laken, op de huidige Heizelvlakte, tekening van C. Huart (overgenomen door Cosyn, 1904).

Blazoen van de abdij van Vorst boven de ingangspoort van het woongedeelte van de Elishouthoeve (Anderlecht).

DE ROL VAN DE ABDIEN

In de 12de en 13de eeuw begunstigen de hertogen van Brabant verschillende abdijen in de omgeving van Brussel opdat deze de gronden van hun domeinen in exploitatie zouden nemen, meer bepaald de plateau-gronden die zeer geschikt waren voor graanteelt en de valleien waarvan de vochtige bodems ideaal waren voor veeteelt. Met name de abdijen van Vorst en Ter Kameren ontwikkelden zich tot belangrijke leveranciers van de lokale economie. Deze grote kloosterinstellingen bevoorraadden de steden niet alleen met voedingswaren, maar gingen met de ontwikkeling van de schapenteelt vanaf het einde van de 13de eeuw ook wol produceren en droegen hierdoor bij aan de bloei van de Brusselse lakennijverheid. Dankzij de vele schenkingen die deze abdijen kregen van de hertogen van Brabant en van lokale heren behoorden ze tot de grootste grondeigenaars van het Brussels gewest. De abdij van Vorst bezat omstreeks 1250 een twaalfstal boerderijen (o.a. in Sint-Lambrechts-Woluwe en Anderlecht) terwijl Ter Kameren naast meerdere boerderijen in Ukkel en Boondaal (Elsene) nog zeven andere landbouwexploitaties had in Brabant.

Het landbouwdomein van de priorij van het Rood Klooster in Oudergem. Na de opheffing van het klooster in 1796 bleef de boerderij in bedrijf tot in de 20ste eeuw.

HET RURALE LANDSCHAP TIJDENS HET ANCIEN REGIME

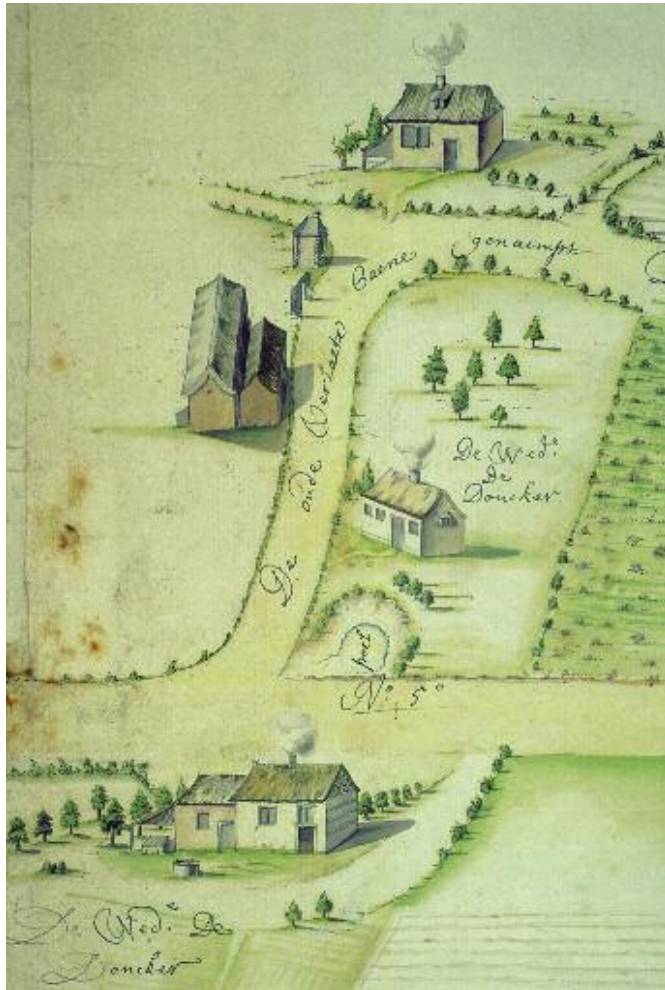
De middeleeuwse bewonings- en landbouwstructuren bleven in grote trekken gedurende het hele ancien régime voortbestaan. Op oude kaarten en plannen is goed te zien hoe het platteland zich nog altijd tot aan de stadspoorten van Brussel uitstrekte. Buiten de muren van Brussel bleef de bewoning grotendeels gegroepeerd in de dorpskernen en langs de grote verkeersassen. Het platteland bleef een belangrijke rol spelen in de bevoorrading van de stad met voedingswaren en andere producten. Maar de invloed van de stad nam toe: de grote landbouwbedrijven, de weiden, de investeringen in molens, de ontginning van natuursteen waren vaak in handen van Brusselse poorters of ambachtslieden.

Hoewel de nabijheid van de stad op heel wat terreinen voordelig was voor het platteland, kon ze ook in het nadeel van de plattelandsbevolking uitdraaien. Gedurende het hele ancien régime hadden de dorpen in de omgeving van Brussel te lijden onder de oorlogen en militaire operaties die tegen de Brabantse hoofdstad gericht waren. Als de gebouwen niet werden opgeëist voor de inkwartiering van troepen, werden ze geplunderd of in brand gestoken. De gewassen werden door de voorbijtrekkende

Het gehucht Neerstalle in Ukkel in de tweede helft van de 16de eeuw. Ets van Hans Collaert, naar een tekening van Hans Bol.

troepen onder de voet gelopen en het vee werd vaak als voedsel voor de soldaten in beslag genomen. Maar de dorpen verzezen telkens opnieuw uit hun as en bleven hun rol als voedselbron voor de stad vervullen. De onmiddellijke omgeving van Brussel werd intensief bewerkt, zoals we lezen bij pastoor Mann in zijn *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles et de ses environs*, uitgegeven in 1785: "Presque tous les coteaux à l'entour de la ville sont omés de jardins et de vergers dont les productions abondantes et la maturité à laquelle elles parviennent prouvent la bonté du sol et du climat."

Huizen in het gehucht Den Verkeerden Haen, ter hoogte van de Vleurgatsesteenweg (Elsene), 1708. De gebouwen zijn opgetrokken uit bescheiden materialen: hout, leem en stro.

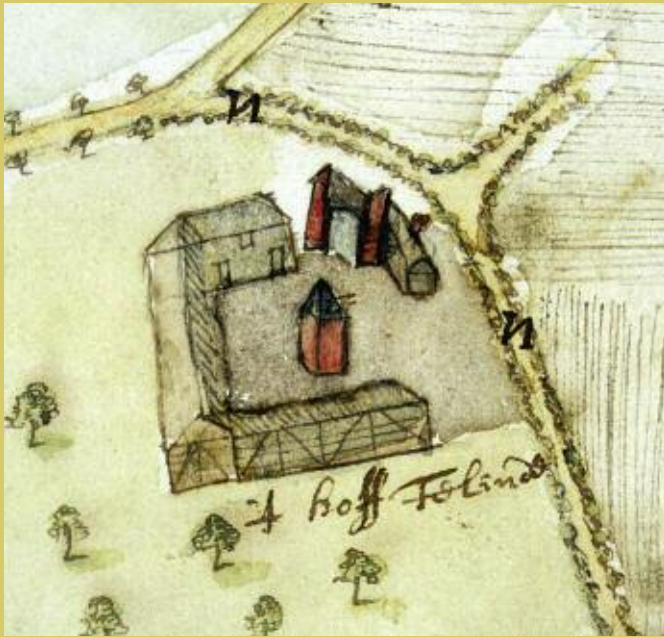
De groeiende bevolking maakte de behoefte aan voedingswaren almaar groter. Er werden nieuwe boerderijen in bedrijf genomen en meer molens gebouwd om graan te malen. Ook het aantal kleine boerderijen nam toe. De landbouw diversifieerde, vanaf het einde van de 15de eeuw werden meer groengewassen en knollen geteeld. Het meest opmerkelijke feit blijft echter de introductie van de aardappelteelt in de jaren 1740. Deze groente, die in de 19de eeuw overvloedig geteeld werd, zou een bijkomende voedselbron vormen voor de bevolking van Brussel en omgeving op het ogenblik van de beginnende industrialisering.

DE ECONOMIE VAN DE HOFSTEDE OF KLEINE BOERDERIJ

Het bestaan van de hofstede wordt vanaf de 12de en 13de eeuw door bronnen bevestigd, onder meer in Anderlecht en Sint-Jans-Molenbeek. Een hofstede was een klein landbouwbedrijf bestaande uit een woonhuis met een moestuin eromheen. Ze was vaak omheind en zelden groter dan een halve bunder, zo'n 40 tot 50 are. De hofstede produceerde in de eerste plaats voor de dagelijkse voedselbehoeften van het eigen gezin (fruit en groenten en de kweek van kleinvee, vooral gevogelte). Vele kleine boerderijen specialiseerden zich echter in de productie voor de stedelijke markt. Ze lagen op korte afstand van de stadspoorten, onder meer in Sint-Gillis, Elsene of Schaarbeek. Het landschap in de omgeving van Brussel bleef tot in de 20ste eeuw sporen vertonen van deze intensieve landbouwactiviteit.

De gronden langs de Haachtsesteenweg in Schaarbeek werden intensief bewerkt zoals blijkt uit de vele kleine landbouwpercelen. Graaf Ferraris, *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden*, 1771-1778, detail.

Het Hof ter Linden in Oudergem, 1716. Deze thans verdwenen hoeve stond ter hoogte van de Visserijlaan en de Beaulieuiaan.

HOF EN CIJNS

De meeste van de vroegere landbouwbedrijven die nog in de omgeving van Brussel bewaard zijn, dragen de term 'hof' in hun naam. Dit woord uit het Middelnederlands duidde aanvankelijk een omheinde ruimte aan maar ook een woonhuis met erf en tuin. De term ging nadien over op de gebouwen van een boerderij gelegen rond een binnenplaats. De term 'cijns' is afgeleid van het Latijn *census* en betekent een aan de heer verschuldigde vergoeding voor het gebruik van een grond. Bij uitbreiding duidt ze ook een landbouwbedrijf van het vierkanthoevetype aan. Hof en cijns werden voor vele boerderijen in het Brussels gewest gebruikt, zoals men kan vaststellen op kaarten en plannen uit de 18de en 19de eeuw.

De cijnshoeves ten Berg en ter Stinken in Jette, begin van de 19de eeuw. Detail van de Carte de Bruxelles et ses environs opgesteld door G. de Wautier.

EEN WERELD OP DE TERUGWEG

Omstreeks 1850 zag de omgeving van Brussel er nog zeer landelijk uit. Maar de verstedelijking van de voorsteden was ingezet. De industrialisering van de hoofdstad van het jonge koninkrijk België greep ook in op de zones die het dichtst bij het centrum lagen. Vele industriële en commerciële activiteiten, die ruimte nodig hadden om zich te ontwikkelen, werden immers buiten de stadsmuren verplaatst. De landbouwgronden werden geleidelijk ingenomen door een nieuwe soort economie. Toch bleef de landbouw op grote oppervlakken doorgaan, zij het dan vooral gericht op de productie van graangewassen (tarwe, rogge en haver). Ook de teelten van koolzaad en cichorei kwamen in zwang, maar de aardappel bleef het voornaamste gewas. De oppervlakte weiland verminderde echter gestaag omdat er minder aan veeteelt werd gedaan. Het aantal tuinbouwbedrijven daarentegen nam toe. Er verschenen enkele lokale specialiteiten: witloof in Evere, kool in Sint-Gillis en kersen in Schaarbeek.

Het tempo van de verstedelijking en industrialisering nam in het begin van de 20ste eeuw nog toe. Het aantal landbouwbedrijven bleef dalen. Vele boerderijen en landelijke woningen, bestempeld als krotten, werden gesloopt, net zoals de arbeiderswoningen in het stadscentrum (vooral in de vele gangen van Brussel) die als ongezond te boek stonden. De oppervlakte van het landbouwareaal bleef afnemen. De zones waar nog aan grootschalige landbouw en veeteelt werd gedaan, concentreerden zich

Arbeidstafereel in Vorst, nabij de Kersbeeklaan, eerste helft van de 20ste eeuw.

De Stuckenshoeve in Evere, langs de Haachtsesteenweg. De gebouwen zijn van de weg gescheiden door een klein erf waaraan het woongedeelte en de bijgebouwen liggen. Schilderij van Gerardus Bakker, 1921.

HET RURALE LANDSCHAP DOOR SCHRIJVERSOGEN GEZIEN

De Belgische schrijver Camille Lemonnier heeft ons dit portret nagelaten van de buitenwijken van Brussel op het einde van de 19de eeuw: *“Autour de la ville, la campagne présente l’aspect d’un potager où les cultures, pareilles aux cases d’un damier, alternent en carrés réguliers. Anderlecht, Schaerbeek, Jette, Evere, Laeken, Uccle, Forest et tous les autres villages environnants sont le jardin nourricier de l’agglomération bruxelloise; la terre, spongieuse et brune, fécondée par un travail régulier et nourrie d’engrais puissants, produit sans relâche. En tous sens, les banlieues disparaissent sous le déferlement continu des champs, formant aux maisons une ceinture d’un velours profond sur lequel se détachent les habitations rurales, disséminées dans ce vert universel, avec le rouge clair de leurs toits de tuiles, semblables à de grands coquelicots.”* (La Belgique, 1888).

Hoewe nabij Fort Jaco in Ukkel, eerste helft van de 20ste eeuw. Op de voorgrond twee hooimijten, een techniek om het hooi na het hooien op de velden of in de omgeving van de boerderijen te laten staan.

vooral in de gemeenten Anderlecht, Sint-Lambrechts-Woluwe en Ukkel. Twee types exploitatie bestonden in die periode naast elkaar. Aan de ene kant de oude boerderijen uitgebaat door de lokale boerenbevolking, aan de andere kant nieuwe landbouwbedrijven die beantwoordden aan behoeften veroorzaakt door de nabijgelegen stad. Deze tweede groep werd bewoond door stedelingen die liever buiten de stad gingen wonen vanwege de lagere grondprijzen. Deze nieuwkomers, die vaak in de industrie werkten, beoefenden daarnaast een semi-rurale activiteit (moestuin en kleinvee) waardoor ze hun gezin goedkoop konden voeden.

De traditionele landbouw kwam vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog in een diepe crisis terecht door de overproductie op wereldvlak. Maar vooral vanaf de jaren 1950 werd de teloorgang van de rurale wereld pas goed duidelijk. De mechanisering – het gebruik van de tractor werd algemeen – dwong de keuterboeren hun onrendabele activiteit stop te zetten. De semi-rurale kleine boerderijen, die zich vooral toelagden op de groenteteelt, hielden het hoofd wat langer boven water. Nieuwe boerderijen werden haast niet meer gebouwd, in het beste geval werden bestaande landbouwbedrijven gemoderniseerd en bijvoorbeeld voorzien van nieuwe stallen om te voldoen aan de nieuwe vormen inzake veeteelt.

De term 'ruraal' slaat niet alleen op de architectuur en het landschap, maar ook op een bepaalde manier van leven.

Een melkmeisje aan het werk in laag Vorst, op de Bempt, begin van de 20ste eeuw.

Het 'groene hart van Ganshoren' is een stukje bewaard platteland ondanks de snelle verstedelijking van de gemeente in de tweede helft van de 20ste eeuw. Het geniet speciale aandacht vanwege zijn half natuurlijk karakter. Van in de 13de eeuw lagen hier gemene weiden, zype genaamd, waar de inwoners van Ganshoren hun vee mochten laten grazen. In de omgeving werden meerdere boerderijen gebouwd, meer bepaald in de Demesmaekerstraat (nrs. 26 en 51-53) en de V. Lowetstraat (nr. 9). De lage gebouwen zijn typerend voor de vele kleine boerderijen die tot het begin van de 20ste eeuw talrijk in het Gewest voorkwamen.

DE LANDBOUWTELLINGEN

Vanaf de 14de en 15de eeuw kennen we dankzij de haardtellingen – voorlopers van de huidige volkstellingen (de gemiddelde haard was gelijk aan vijf personen) – het aantal landelijke woningen en boerderijen voor elke lokaliteit in de omgeving van Brussel. De gebouwen werden ingedeeld in categorieën naar gelang van hun bewoning of belastingaanslag: boerderijen, molens, brouwerijen, armenhuizen, woningen van geestelijken, niet belaste of leegstaande woningen. Tot aan het einde van het ancien régime zijn we echter alleen over de grote landbouwbedrijven van abdijen en adellijke heren goed geïnformeerd dankzij het bewaard gebleven archiefmateriaal. Gegevens over de kleinere boerderijen, hoewel het grootst in aantal, blijven relatief zeldzaam. Pas na de onafhankelijkheid van België geven specifieke tellingen ons een duidelijker beeld van het landbouwmilieu.

De oppervlakte van de landbouwgronden in het Brussels gewest begon vanaf het midden van de 19de eeuw snel te dalen als gevolg van de verstedelijking en industrialisering van de randgemeenten. De cijfers van de tellingen spreken voor zich. In 1846 werd ongeveer 12.431 hectare geregistreerd als landbouwgrond in de negentien gemeenten van Brussel, samen ongeveer 88% van de grondoppervlakte. Volgens de telling van 1910 werd 52% van de grondoppervlakte nog beschouwd als 'landbouwbodems'. In 1959 was deze oppervlakte gekrompen tot zo'n 848 hectare. De 124 bedrijven die de landbouw als hoofdactiviteit hadden lagen voornamelijk in Anderlecht, Ukkel en Sint-Lambrechts-Woluwe. Uit de landbouw telling van 2005 bleek dat nog 353 hectare grond voor landbouw

NEERPEDE: EEN BEWAARD RURAAL LANDSCHAP

Neerpede in Anderlecht is één van de laatste restanten van het rurale landschap rond Brussel. Dit gebied waar de Pede doorheen loopt, werd al in het begin van de 13de eeuw in cultuur gebracht. Het wordt gekenmerkt door een verspreide bewoning langs de wegen en waterlopen, in tegenstelling tot de dorpskernen waar de bewoning rond de parochiekerk geconcentreerd is. Het behoud van talrijke groene ruimtes en vooral van landbouwgronden verbindt het rurale milieu van Neerpede direct met het landelijke gebied van het aanpalende Pajottenland in Vlaams-Brabant. We treffen er vandaag nog enkele kleine landbouwbedrijven die zich toeleggen op rundvee en de teelt van graan of maïs. Ook sommige straatnamen verwijzen nog naar de vroegere landbouwactiviteiten (Bietenstraat, Tarwestraat,...).

Het gebied van Neerpede in Anderlecht heeft hier en daar nog een rurale bewoning.

De Tuinbouwwijk in Evere: een woning met bijgebouwtje voor de landbouw.

TUINBOUW: EEN WIJK VOOR TUINIERS

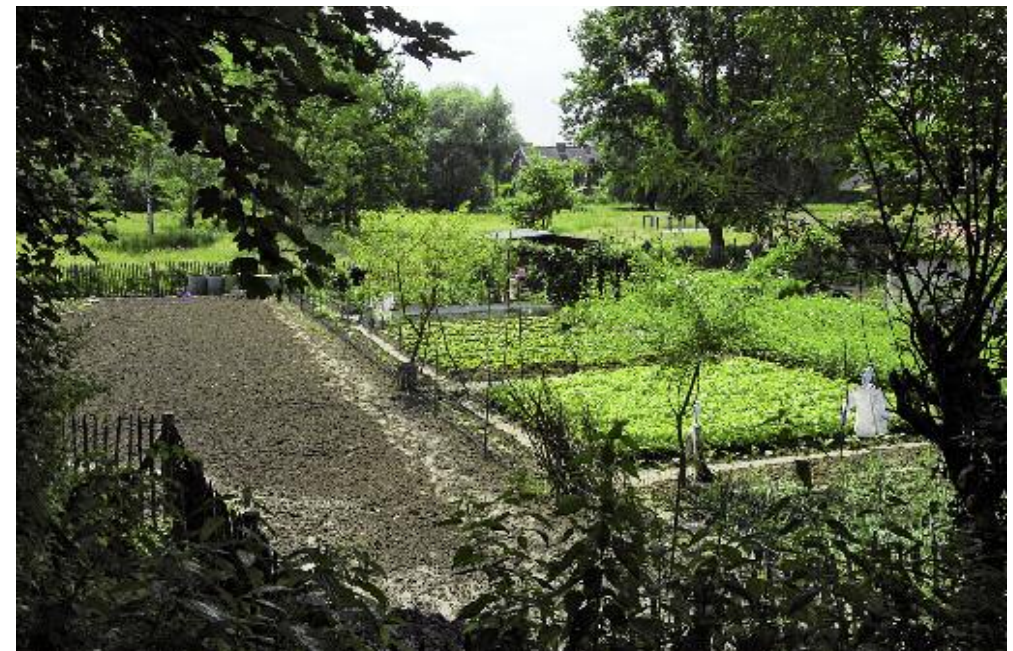
De wijk Tuinbouw in Evere werd in 1922 gebouwd naar de plannen van architect J.-J. Eggericx. Het initiatief voor dit originele project werd genomen door de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom die hiervoor landbouwgronden had aangekocht. In het nog niet bebouwde deel van Evere werden in het open veld tien dubbelwoningen gebouwd. Elke woning vormde het middelpunt van een klein domein en beschikte over een bijgebouw dat kon dienen voor diverse landbouwdoel-einden: kippenren, stal voor geiten, hooiopslagplaats of konijnenhok. Het was de bedoeling om kroostrijke gezinnen, die in de stad werkten, een stukje grond te geven dat ze konden bewerken om hun dagelijkse voeding aan te vullen. “Vingt familles de travailleurs de la grande cité y récolteront une grande partie de leur alimentation, une alimentation riche en vitamines et toujours fraîche: légumes, fruits, pommes de terre, sans tenir compte des poules, lapins et chèvres qui donneront les œufs, la viande et le lait.” (*L’Habitation à bon marché*, januari 1938). De tuinwijk is ook vandaag nog een zeer groene omgeving, hoewel de vroegere landbouwschuurtjes zijn omgebouwd tot bergplaats of garage.

gebruikt werd (vooral voor de teelt van graan, suikerbieten, aardappelen en diervoer). De veeteelt betrof voor het overgrote deel runderen (313 stuks); er werden ook 2 varkens, 16 schapen, 10 geiten, 61 paardachtigen, 25 vleeskonijnen en 776 stuks gevogelte geteld. Het twintigtal bedrijven lag voor het merendeel in Anderlecht (bron: Statbel).

VOORTBESTAAN VAN DE KLEINE LANDBOUWBEDRIJVEN

Ondanks de ingrijpende veranderingen die de landbouw in de 20ste eeuw onderging, wisten veel kleine landbouwbedrijven zich toch staande te houden. Kleinschaligheid is trouwens altijd een kenmerk geweest van de landbouw in Brussel. Omstreeks 1850 was bijna de helft van de boerderijen in het gewest minder dan 50 are groot. Deze kleine maar efficiënt bewerkte oppervlakken bleken zeer rendabel en dat tot in de jaren 1960. Ze bepaalden ook het uitzicht van het landschap door de verdeling in kleine percelen. Talrijke arbeiders en kleine ambachtstlui beoefenden de landbouw als bijberoep. De moestuinen waren ook één van de belangrijkste middelen voor de arme bevolkingsgroepen om hun dagelijkse voeding aan te vullen. Ook vandaag nog bewerken vele Brusselaars een stukje grond voor hun plezier, op braakliggende gronden of langs spoorwegtaluds.

Moestuinen in het Nekkersgat in Ukkel.

Een verkenning van het rurale erfgoed van Brussel

Het merendeel van de rurale gebouwen (boerderijen, huizen, molens) die vandaag nog bestaan, is niet ouder dan de 17de eeuw. Dat is vooral te verklaren door de meestal goedkope materialen die werden gebruikt. Ook de verstedelijking van de omgeving rond Brussel gekoppeld aan het gevoerde beleid om krotwoningen op te ruimen – waartoe ook de landelijke woningen werden gerekend – heeft meegewerkt aan de vernietiging van een groot deel van de traditionele woonvormen. Door hun configuratie en omvang zijn vele van de grotere complexen, zoals de vierkantooves, na het stopzetten van de landbouwactiviteiten aan de sloop ontsnapt. Vaak worden ze voor nieuwe doeleinden gebruikt (industrie, kantoren,...). Ook een aantal kleine boerderijen bleef gespaard en kreeg een nieuwe bestemming (woning, restaurant, museum,...).

EEN ARCHITECTUUR ZONDER ARCHITECT

De rurale architectuur van vroeger wordt soms een 'architectuur zonder architect' genoemd. Onze voorouders op het platteland bouwden immers eeuwenlang zelf hun woning of boerderij, met de hulp van burens en enkele vaklieden zoals metselaars of schrijnwerkers. Ze maakten daarbij gebruik van de materialen die ze ter plaatse aantroffen. Esthetische overwegingen waren ondergeschikt aan het praktische nut en de duurzaam-

Oude boerderij in Ganshoren. Het langgerekte gebouw heeft twee woongedeeltes met aanpalende bijgebouwen op dezelfde as.

heid van de constructie. Ondanks de eenvoudige, zelfs rudimentaire technieken was het resultaat vaak zeer efficiënt en bleven de gebouwen bijna zonder veranderingen eeuwenlang in gebruik. Het is ook een interessante architectuur omdat onder hetzelfde dak vaak vele functies verenigd werden: woongelegenheden voor mens en dier, opslagplaats voor gereedschap en landbouwmachines en stapelruimte voor de oogst.

BOUWMATERIALEN

De eenvoudigste woningen werden gebouwd met niet duurzame materialen zoals hout, leem en stro. Het gebruik van duurzame bouwmaterialen werd pas vanaf de 18de eeuw algemeen. De keuze werd bepaald door de lokale ondergrond. Er werd vooral baksteen gebruikt die ter plaatse vervaardigd werd door kleine baksteenbakkerijen, onder meer in Ukkel, Jette en Evere. Natuursteen was een luxemateriaal dat veelal gereserveerd werd voor bepaalde delen van de boerderij zoals het woongedeelte. In de omgeving van Brussel waren er heel wat steengroeven maar de hoge prijs en het transport beperkten het gebruik. Zoals elders in Brabant werd witsteen meestal toegepast voor de omlijstingen van deuren en vensters. Mortel werd aangemaakt op basis van kalk dat men verkreeg door kalksteen te branden. Het Brussels gewest telde talrijke kalkovens die van in de middeleeuwen tot de 19de eeuw in bedrijf waren. Vanwege het brandgevaar stonden ze meestal buiten de bebouwde kom. In een rurale wereld, waar niets verloren ging, werd kalk ook gebruikt om bodems die te veel klei bevatten vruchtbaarder te maken. De daken ten slotte werden gemaakt van stro, dakpannen en soms leien.

Baksteen en zandbreuksteen waren de meest gebruikte bouwmaterialen. 't Hoeveke in Evere (Marnestraat 3) is hiervan een goed voorbeeld. Het domein waartoe de hoeve behoorde wordt reeds genoemd in 16de-eeuwse teksten. Het gebouw is gerenoveerd door de gemeente Evere en vormt vandaag het kader voor culturele activiteiten.

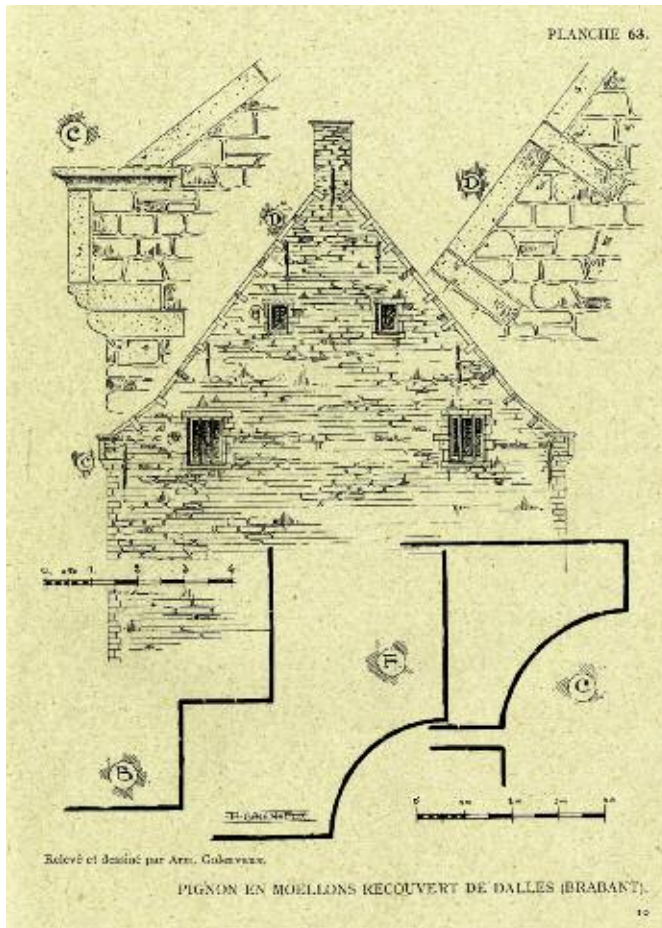
L'Abreuvoir in Ukkel. Dit in de 19de eeuw verbouwde geheel diende lange tijd als restaurant maar huisvest momenteel kantoren.

Dit verdwenen gebouw in de omgeving van Brussel, opgetrokken in houtvakbouw en baksteen, had een dubbele functie. Een gesloten en verwarmd gedeelte diende als woning en/of atelier, het andere deel was gedeeltelijk open en diende als schuur. Aquarel toegeschreven aan F.-J. Derons, 1750.

De topgevel van het Hof ten Berg (Sint-Lambrechts-Woluwe) is gebouwd in lokale breuksteen met een hoekverankering in gehouwen steen. De dakhellingen zijn bedekt met platen die door stenen pennen met het metselwerk verbonden zijn. Tekening van A. Golenvaux, 1917 (uittreksel uit *Éléments caractéristiques de la construction rurale en Belgique*, Presses de Vromant & Cie, Brussel, 1917, plaat 63).

Vroegere steenbakkerij in hoog Evere.

VAKWERKBOW

Omdat het goedkoper was of wanneer natuursteen en baksteen in de omgeving van de bouwplaats ontbraken, pasten onze voorouders de techniek van de vakwerkbouw toe. Hierbij werden houten balken en stijlen met pen-en-gatverbindingen tot een vakwerk samengevoegd. De muuropeningen werden opgevuld met een mengsel van leem en stro (of stampaarde), soms aangevuld met paardenmest. De meeste van dit soort rurale woningen zijn verdwenen in het Brussels gewest. Sommige gebouwen zijn echter als het ware 'versteend' (de lemen muren zijn geleidelijk vervangen door baksteen of steen) en opgenomen in een harde, doorgaans grotere constructie. Twee opmerkelijke voorbeelden hiervan treffen we aan in Ukkel. De boerderij *Fond'Roy* (Oude Molenstraat 93), in de vallei van de Roybeek, had nog voor zijn renovatie muren in vakwerkbouw en leem. Het gebouw, opgetrokken in de overgang van de 18de naar de 19de eeuw, lijkt van meet af aan een gemengde structuur te hebben gehad: bakstenen topgevels, gootmuren en tussenmuren in vakwerkbouw. Een andere oude hoeve, gekend als *L'Abreuvoir* (Sint-Jobsteenweg 682-686), gaat zeker tot de 15de eeuw terug. Ook hier bevat het gebouw van baksteen, vakwerkbouw en leem een oudere, versteende kern.

Voorbeeld van vakwerkbouw bij de hoeve Fond'Roy in Ukkel.

Schaerbeek. — Dernière ferme de la rue de Jérusalem.

L. L., B., N. 98. 1

Deze verdwenen boerderij lag ter hoogte van de Jeruzalemstraat in Schaerbeek. Er waren zeer veel van dit soort kleine landbouwbedrijven. Het gebouw bestond uit een woongedeelte, gereduceerd tot zijn eenvoudigste vorm, met aanpalende schuur.

VAN ELEMENTAIRE WONING NAAR KLEINE BOERDERIJ

De meeste boerenwoningen waren van zeer bescheiden grootte. De bewaarde voorbeelden dateren hoofdzakelijk uit de 18de en 19de eeuw. De 'elementaire woning' bood de bewoners onderdak in de meest eenvoudige zin van het woord. Huisvesting werd immers als een secundaire behoefte beschouwd, want de inkomsten moesten in de eerste plaats dienen om zich te voeden. Het ging meestal om een klein, laag huis met rechthoekig grondplan, zonder verdieping, dat evenwijdig aan of dwars op de weg stond. De ruimte tussen de rijweg en de boerderij diende als erf. De binnenindeling was tot een minimum beperkt: een keuken en één of twee kamers. Vaak lag onder hetzelfde dak ook de stal die met het woongedeelte in verbinding stond. Het vee vormde immers een niet te verwaarlozen warmtebron. Vanaf het einde van de 19de eeuw werd deze verbinding om hygiënische redenen sterk bekritiseerd en uiteindelijk afgeschaft. Afhankelijk van de middelen van de eigenaar had de boerderij nog een aantal bijgebouwen (schuur, werkplaats, berghok, hooiruimte,...) die meestal in de hoofdas van het gebouw waren aangebouwd.

De hoeve Pie Konijn in Sint-Agatha-Berchem.

De boerderij van Pie Konijn (Broekstraat 51, Sint-Agatha-Berchem) dateert van eind 19de, begin 20ste eeuw. De woning staat dwars op de weg en ligt er ook een eindje van af waardoor de vrije ruimte als erf dienst doet. Rond deze ruimte liggen twee volumes van ongelijke hoogte en lengte evenals een bergplaats en een serre.

Deze oude boerderij in Haren (Sint-Elisabethstraat 29, Brussel-Uitbreiding) staat eveneens dwars op de weg. Het is één van de laatste overblijfselen van rurale architectuur in het dorp. Het gebouw van baksteen en lokaal ontgonnen witsteen dateert vermoedelijk uit de 18de eeuw. De ruimte langs het woonhuis en het bijgebouw vormt een doorloop- en werkzone.

Sint-Elisabethhoeve in Haren.

Oude boerderij in de Welriekende Dreef, Watermaal-Bosvoorde.

Voorbeelden van tweeledige boerderijtjes (met gescheiden onderkomens voor mens en dier) zijn nog talrijk in het Brussels gewest. Een daarvan is een oude hoeve in Watermaal-Bosvoorde (Welriekende Dreef 2). Dit kleine landbouwbedrijf, gelegen langs één van de oudste wegen van de gemeente, dateert uit de 18de en 19de eeuw. Het hoofdgebouw combineerde oorspronkelijk woonhuis en stal onder hetzelfde dak, maar dient vandaag volledig als woning.

IN ZWART EN WIT

Vroeger was het een algemene gewoonte om de muren van de boerderij te witten of te kalken. Zowel binnen- als buitenmuren werden hierbij met een laag vloeibare kalk bestreken. Dit witten had meerdere voordelen: het doodde parasieten, beschermde het metselwerk en gaf de gebouwen een identiek uitzicht. De ondermuren van de gevels, die het meest van vuil te lijden hadden, werden meestal met teer bestreken.

Een pannendak, muren bestreken met kalkwit en teer... zo zagen de meeste boerderijen eruit aan het begin van de 20ste eeuw. Hier L'Auberge de Boondael (Elsene), vandaag een restaurant.

DE VIERKANTHOEVES MET BINNENPLAATS

De vierkandhoeves vormen vaak indrukwekkende gehelen. Soms liggen ze geïsoleerd te midden van de velden, soms ook maken ze deel uit van een dorpskern of gehucht. Deze hoeves zijn zelden of nooit in één keer opgetrokken. De vierhoek is geleidelijk ontstaan, over meerdere generaties landbouwers. Daardoor zijn de gebouwen soms vrij wanordelijk rond de binnenplaats verspreid en is hun juiste chronologie niet altijd gemakkelijk te achterhalen. De vierkante schikking had in de eerste plaats functionele redenen, omdat ze de dagelijkse landbouwexploitatie vergemakkelijkte. De binnenplaats was de verplichte doorgangsruiimte voor mensen, dieren en goederen. We spreken van een 'gesloten' vierkandhoeve wanneer de binnenplaats volledig omsloten wordt door gebouwen. Dat is echter niet altijd het geval, want er bestaan meerdere configuraties. Sommige boerderijen hebben een U-vormig grondplan en zijn geopend naar de weg die voorlangs loopt. Vele vroegere vierkandhoeves hebben vandaag een of meerdere gebouwen verloren, waardoor hun grondplan varieert: L-vorm, enz. De verschillende gebouwen rond de binnenplaats worden gedomineerd door het woongedeelte. Bij grote boerderijen neemt de graanschuur een volledige vleugel in. Ook de stallen staan apart, hoewel er heel wat voorbeelden zijn van stallingen die aan het woongedeelte palen. De andere ruimtes omringen de binnenplaats in willekeurige volgorde: schuren, loodsen, ateliers of afdaken voor karren en andere landbouwvoertuigen. De binnenplaats was meestal geplaveid. In het midden bevonden zich meestal een mestkuil, waterput, drenkplaats of duiventil.

De verbinding tussen de voornaamste gebouwen rond de binnenplaats varieerde. Het kon gaan om muren, hekken, hagen of palissades. Soms was het geheel omringd door grachten met water. De functie daarvan was niet louter defensief. De grachten bakenden het domein af en beletten dat de dieren van het neerhof afdwaalden. Ten slotte werd de ingang tot de hoeve aan de straatzijde soms gemarkeerd door een monumentale poort of portiek die de status van de bewoners onderstreepte.

Het Hof ter Musschen in Sint-Lambrechts-Woluwe. Ph. Vandermaelen, *Atlas cadastral du Royaume de Belgique - Plan parcellaire de la commune de Woluwe-Saint-Lambert avec les mutations jusqu'en 1837*, detail.

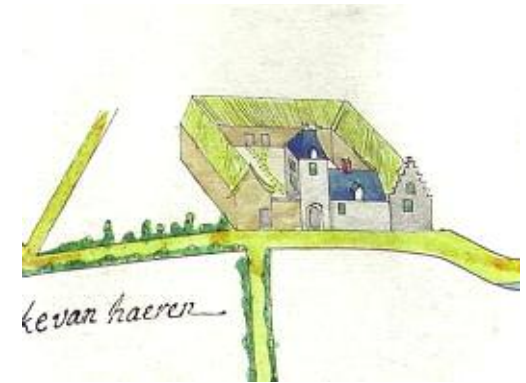

Ingangsportiek van de Stokkelhoeve in Sint-Pieters-Woluwe, afgebroken in het begin van de 20ste eeuw. Het gebouw stond op de hoek van de Orbanlaan en de Schermlaan.

De donjon met ingangspoort van de Castrumhoeve (Haren) verloor zijn twee bovenste bouwlagen in de 19de eeuw.

De **Castrumhoeve** (Ganzenweidestraat 239, Brussel-Uitbreiding) ligt aan de rand van de dorpskom van Haren, op de grens met de laaggelegen weiden van de Zennevallei. De site heeft zich ontwikkeld rond een woondonjon in Brusseliaanse kalksteen (eind 13de, begin 14de eeuw) die de toegang beheerste tot een eilandje omringd door grachten. Het was oorspronkelijk een vierkant-hoeve. Op een kaart met de goederen van het Sint-Jansgasthuis, getekend door Josse De Deken rond 1711-1713, blijkt de binnenplaats van de Castrumhoeve volledig gesloten. Alleen de residentiële gedeeltes – woonhuis en donjon – waren in duurzame materialen gebouwd (witte steen en leien). De rest van het complex was opgetrokken in vakwerkbouw en leem. De boerderij werd in de 19de eeuw gehalveerd en heeft vandaag een L-vormig grondplan, bestaande uit de donjon met portiek, het woon-gedeelte en een vleugel die in gebruik is voor de landbouw.

De Castrumhoeve aan het begin van de 18de eeuw.

Het **Hof ter Musschen** (E. Mounierlaan 2, Sint-Lambrechts-Woluwe) is het best bewaarde rurale geheel van de gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe. Ondanks de verstedelijking die het uitzicht van de Woluwevallei vanaf de jaren 1950 ingrijpend gewijzigd heeft, geeft de door weiden omringde site nog een indruk van het oude rurale landschap ten oosten van Brussel.

Het Hof ter Musschen in Sint-Lambrechts-Woluwe heeft een nieuwe bestemming gekregen als ruimte voor banketten en seminars.

De hoeve bleef in bedrijf tot de jaren 1970 en exploiteerde ongeveer 35 hectare akkerland verspreid over de huidige universitaire campus van Louvain-en-Woluwe en Sint-Stevens-Woluwe (Vlaams-Brabant). De oudste delen, meer bepaald het woongedeelte, zouden uit de 17de eeuw dateren.

De hoeve *Den Bels* in Neder-Over-Heembeek. De gebouwen liggen rond een geplaveide binnenplaats en bestaan uit baksteen op ondermuren van lokaal ontgonnen zandsteen. De muren zijn gekalkt.

De hoeve *Den Bels* in Neder-Over-Heembeek (Beizegemstraat 56, Brussel-Uitbreiding) behoorde tot het domein van de heren van Over-Heembeek, de familie Bolarte, rijke kooplieden afkomstig uit Antwerpen. Op het einde van de 18de eeuw bestond de hoeve uit twee gebouwen, waarschijnlijk een schuur (noorden) en een woongedeelte met bijgebouwen (zuiden). Later werd een nieuw bijgebouw opgetrokken langs de weg waardoor de binnenplaats werd afgesloten van de Beizegemstraat. De hoeve werd geëxploiteerd tot in de jaren 1960. Het grootste gedeelte van de huidige gebouwen dateert uit de 18de en 19de eeuw. Op enige afstand liggen een boomgaard en een broodoven.

De *Sint-Elooihoeve* (Godshuizenlaan 156, Ukkel), dicht bij de grens met Linkebeek, ligt in de vallei van de Verrewinkelbeek. In de 15de eeuw was ze het middelpunt van een domein van 65 bunders akkers, bossen, weiden en boomgaarden. De exploitatie ging in 1502 over naar de broederschap van Sint-Elooi, een liefdadigheidsinstelling uit Brussel. De broederschap liet de hoeve in de eerste helft van de 18de eeuw volledig herbouwen. Later

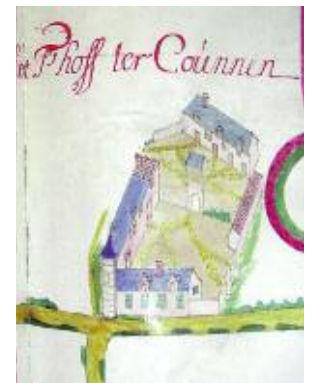
De *Sint-Elooihoeve* in Ukkel, begin 20ste eeuw.

was er een druk bezocht cabaret-restaurant gevestigd tot in de jaren 1930. Vandaag is het een privé-eigendom.

HET WOONGEDEELTE

Het woongedeelte is het eerste gebouw dat men ziet als men het erf van een boerderij betreedt. De afstand die de binnenplaats creëert, geeft de bezoeker voldoende tijd om de woning van de landbouwer in zich op te nemen. Dit gebouw, dat ook een onthaalfunctie vervulde, was met meer zorg afgewerkt op grote landbouwbedrijven, zoals de kloosterhoeves. Vóór de 18de eeuw was het gewoonlijk één van de weinige gebouwen die was opgetrokken in duurzame materialen.

Het *Hof ter Coigne* (Vertakkingsstraat 1, Watermaal-Bosvoorde) wordt in teksten vermeld vanaf het einde van de 15de eeuw. De hoeve exploiteerde tot 70 hectare gronden in de 18de eeuw, hoofdzakelijk in Elsene en Oudergem. Het was aanvankelijk een geheel van gebouwen gelegen rond een binnenplaats. Het woongedeelte werd geflankeerd door een

Het *Hof ter Coigne* aan het begin van de 18de eeuw.

De laatste gebouwen van het Hof ter Coigne (17de-18de eeuw) in Watermaal-Bosvoorde.

torentje, een decoratief element typerend voor rurale gebouwen die in handen kwamen van stadsbewoners. De hoeve bleef in bedrijf tot de jaren 1960. Een deel van de gebouwen verdween aan het begin van de 19de eeuw waardoor de hoeve vandaag een L-vormig grondplan heeft geopend naar het zuidwesten.

De **Elishouhoeve** (E. Grysonlaan, Anderlecht) is een oud landbouwdomein dat vroeger afhing van de abdij van Vorst. Het was een pachthoeve die al in 1328 voorkomt in de rekeningen van de abdij. De gebouwen waren zeker vanaf de 17de eeuw rond een vierhoekig binnenplein gerangschikt. Het geheel was in die tijd door watergrachten omringd. Het huidige uitzicht dateert uit het midden van de 18de eeuw. De hoeve maakt vandaag deel uit van de COOVI-

De Elishouhoeve in Anderlecht, een mooi voorbeeld van een landbouwcomplex opgericht door een abdij in de omgeving van Brussel.

campus. Het woongedeelte draagt het jaartal 1754 op de gevel en boven de poort merkt men het wapenschild van de abdij van Vorst.

De **Roze Hoeve** (De Frélaan 44, Ukkel) was oorspronkelijk een leengoed dat afhing van de hertog van Brabant. De huidige gebouwen omringen een vierkant binnenplein. Het woongedeelte langs de De Frélaan werd in de jaren 1970 gerestaureerd dankzij het mecenaat van bankier David

Van Buuren. De bijgebouwen werden aan het verval overgelaten. Een recente dendrochronologische analyse heeft aangetoond dat het hout van de dakkap van het woongedeelte dateert uit de herfst-winter 1647-1648.

Het woongedeelte van de Roze hoeve in Ukkel.

Het **Hof ten Berg** (Hof ten Berg 20-22, Sint-Lambrechts-Woluwe), een stichting van de abdij van Vorst, wordt vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw in de bronnen vermeld. De hoeve werd gedurende het hele Ancien Régime verpacht en omvatte tot 69 bunders (ongeveer 70 hectare) akkers en weiden. Oorspronkelijk omringden meerdere gebouwen een vierhoekig binnenplein. De meeste bijgebouwen zijn gesloopt, maar het woongedeelte dat opgetrokken is in zandbreuksteen uit de onmiddellijke omgeving is met zorg gerestaureerd.

Het Hof ten Berg in Sint-Lambrechts-Woluwe.

DE BIJGEBOUWEN

De grote landbouwbedrijven omvatten diverse bijgebouwen – schuren, stallen, duiventil, bakhuis, molen,... – waarvan de architectuur bepaald werd door de specifieke functie die ze vervulden.

1. Hoofdingang
2. Paardenstallen;
3. Stallen
4. Woonhuis
5. Binnenkoer
6. Schuur
7. Karrenstallen

Plan van de hoeve Crayenhoven te Neder-Over-Heembeek, omstreeks 1800. Het geheel werd vernietigd aan het begin van de 20ste eeuw. (Tekening N. Blocteur).

Schuren

De oogsten moesten op een veilige en droge plaats worden opgeborgen. Op kleine boerderijen werden de graanschoven en het veevoeder opgeslagen op de zolder boven het woongedeelte of op een hooizolder boven de stal. Grote landbouwbedrijven hadden meer stapelruimte nodig in de vorm van een aparte graanschuur. Die schuur nam een volledige vleugel van de binnenplaats in beslag en vormde een afzonderlijk volume, niet alleen door zijn grote omvang maar ook vanwege het reële brandgevaar. Behalve voor de opslag van de oogsten diende de schuur nog voor tal van doeleinden. Op de vloer werd het graan gedorst en ook het landbouwmateriaal en de voertuigen werden er gestald.

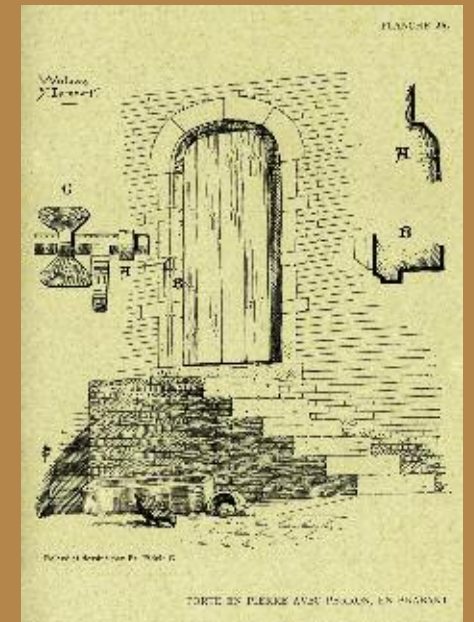
DE TIENDENSCHUREN

Tijdens het ancien régime stonden er in meerdere dorpen rond Brussel tiendenschuren waar de opbrengst werd opgeslagen van de tiende die de plaatselijke inwoners moesten betalen. De tiende was een belasting ter grootte van een tiende van het inkomen die elke gelovige aan de Kerk verschuldigd was. Deze belasting bestond van in de Karolingische periode en werd tot het einde van de 18de eeuw toe-

gepast. Ze werd geïnd door de pastoor of door instellingen zoals abdijen en kapittels. Er waren tiendenschuren in Sint-Jans-Molenbeek (kapittel van Sint-Goedele), Ganshoren (abdij van Dielegem), Evere (kapittel van Zinnik) en Sint-Lambrechts-Woluwe (kapittel van Sint-Goedele) waar de Tiendenschuur-dreef nog aan dit verdwenen gebouw herinnert.

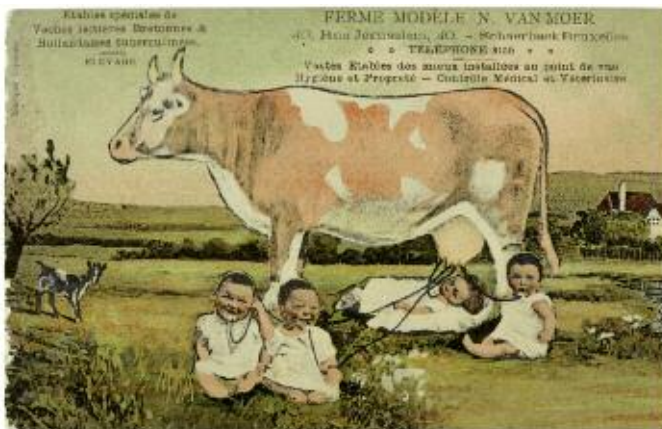

Schuur van het Hof ter Musschen in Sint-Lambrechts-Woluwe.

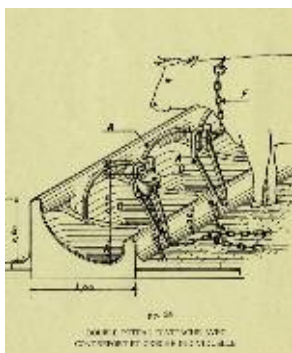
Kleine zijpoort in de schuur van het Hof ter Musschen. Het bakstenen bordes ervoor had oorspronkelijk geen leuning die het in- en uitdragen van graanschoven en andere lasten alleen maar gehinderd zou hebben. Tekening van F. Fidèle, 1917 (uittreksel uit *Éléments caractéristiques de la construction rurale en Belgique*, Presses de Vromant & Cie, Brussel, 1917, plaat 25).

Hygiëne en netheid in de stallen worden beklemtoond om de kwaliteit van de melk te garanderen, zoals in deze vandaag verdwenen boerderij in Schaarbeek.

Stallen voor de dieren

Aan het onderkomen van de boerderijdieren werd de nodige aandacht besteed. Het vee vervulde immers een aantal functies die voor de rurale bevolking van toen levensbelangrijk waren: het leverde drijfkracht voor arbeid en transport, meststoffen en voedsel (vlees, melk, eieren). Op kleinere boerderijen werd al het vee – koeien, varkens, geiten, pluimvee, enz. – samen in één stal ondergebracht. Deze stal was vaak tegen de woning aangebouwd en stond er zelfs mee in verbinding, om te profiteren van de warmte die de dieren afgaven. Op grote boerderijen die een aanzienlijke en gediversifieerde veestapel hadden, waren er verschillende stallen per diersoort: voor paarden, koeien, varkens (met een aparte modderpoel voor de mannetjesvarkens), ossen, schapen, kippen, enz.

Systeem voor het vastbinden van runderen in een stal, midden van de 20ste eeuw (overgenomen uit: *Les étables modernes*, Ministerie van Landbouw en Bevoorrading, Algemene Directie Land- en Tuinbouw, Dienst Rurale Technieken, 1942, fig. 22).

De stallen en de mesthoop van de hoeve van het Rood Klooster in Oudergem. De mesthoop, bestaande uit een mengsel van stalstro en vaste en vloeibare dierlijke uitwerpselen, was een zeer belangrijke bron van meststoffen.

Bakhuizen

Tot het einde van de 18de eeuw gebruikte het merendeel van de dorpsbewoners de bakoven, die toebehoorde aan de lokale heer. Dit collectieve gebruik werd later voortgezet met de gemeenteovens. Sommige landbouwbedrijven hadden hun eigen bakhuis. Dit was een bescheiden gebouwtje dat apart stond van de rest van de boerderijgebouwen om het risico op brand te verminderen. Het had doorgaans een rechthoekig grondplan en was opgetrokken uit baksteen of zandbreuksteen en bedekt met een zadelvormig pannendak. De eigenlijke broodoven bestond uit een halfcirkelvormig lichaam met overkoepelend dak dat volledig in het bakhuis was ingebouwd of er gedeeltelijk uitstak. Het bakhuis had een werkruimte voor de oven waar het deeg werd gekneet en de gebakken broden konden afkoelen, evenals een opslag- en droogruimte voor het brandhout.

Bakhuis van het vroegere Hof ter Biest in Anderlecht, gelegen nabij de Biestebroekstraat. Dit 16de-eeuwse gebouw bestaat uit twee afzonderlijke delen: de oven en een werkruimte. Het bakhuis werd na de afbraak van het Hof ter Biest bewaard en overgebracht naar de Elishoutheve, op de huidige COOVI-campus.

Het bakhuis van het Hof ter Musschen in Sint-Lambrechts-Woluwe dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw en was in gebruik tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het meet ongeveer zes meter op vier en heeft een oven die achteraan uitsteekt. De oven, met een capaciteit van 35 broden van 30 cm diameter, werd uitsluitend gebruikt voor de behoeften van de boerderij (gezin en landarbeiders), samen een twintigtal personen. Het gebouwtje werd in 2004-2005 volledig gerestaureerd en is toegankelijk voor het publiek.

VOLKSDEVOTIE

Het leven van de dorpsgemeenschap verliep destijds op het ritme van de kerkelijke kalender. Vaak waren landbouwactiviteiten en volksgeloof nauw met elkaar verstrengeld zoals tijdens de plechtigheden van de kruisdagen – de drie dagen voor hemelvaartsdag – waarbij gebeden werd voor een goede oogst. Materiële sporen van deze volksdevotie vinden we terug in het zogenaamde ‘kleine gewijde erfgoed’. Op vele plaatsen in de gevels of toegangspoorten van de boerderijen waren nissen uitgespaard waarin heiligenbeeldjes werden geplaatst. Votiefkapellen, opgericht door landbouwers uit dankbaarheid voor hemelse gunsten, flankerden de boerderijgebouwen en stonden her en der langs de veldwegen.

Deze paal tegen de schuur van de hoeve Den Bels (Neder-Over-Heembeek) draagt een beeldje van Onze-Lieve-Vrouw en het kindje Jezus.

In het Brussels gewest zijn nog enkele bakhuizen bewaard: in de hoeve Den Bels (Neder-Over-Heembeek), het Hof ter Cawerschueren en het Hof ter Musschen (Sint-Lambrechts-Woluwe) en het Hof ter Biest (Anderlecht).

Duiventillen

Het bezit van duiven bood vroeger twee voordelen: de productie van duivenmest, een uitstekende natuurlijke meststof die gebruikt werd voor het bemesten van veeleisende planten, en een bijkomende bron van vlees. In de middeleeuwen was het bezit van een duiventil die losstond van het woongedeelte aanvankelijk een heerlijk voorrecht. Later hadden de meeste boerderijen hun eigen duiventil. Die kon verschillende vormen aannemen: alleenstaand in het veld, op de binnenplaats, als hoektorentje of boven het ingangsportaal van de boerderij. De meeste werden als verdieping op een gebouwtje geplaatst: kippenhok, hondenhok, bakhuis of provisiekamer. De meer bescheiden duivenhokken werden op zolder geïnstalleerd, waarbij de nestgaten in de topgevel waren uitgespaard. Het kon ook gaan om luiken of simpele hokjes vastgemaakt boven aan de muren van een schuur of bijgebouw. Soms was de duiventil niet meer dan een paal van een paar meter hoog met bovenaan nestkastjes en zitstokken.

De duiventil van de kasteelhoeve Karreveld (Sint-Jans-Molenbeek) heeft de vorm van een torentje.

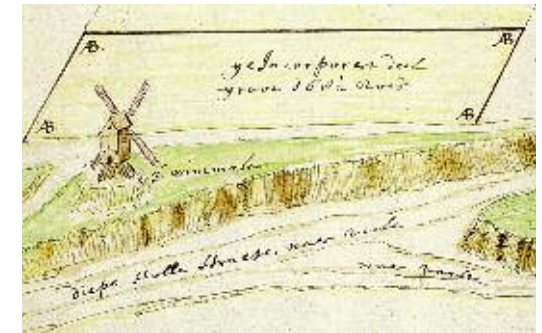

Het Hof ter Cawerschueren in Sint-Lambrechts-Woluwe. Detail van de topgevel met nestgaten voor de duiven.

DE MOLENS

In de omgeving van Brussel stonden destijds ook talrijke water- en windmolens. Deze constructies, die zo typerend zijn voor een rurale samenleving, hebben de tand des tijds en de moderne vooruitgang echter zeer slecht doorstaan. Van de zowat 90 watermolens die destijds buiten het stadscentrum in bedrijf waren, zijn er slechts drie volledig bewaard. Met de windmolen is het nauwelijks beter gesteld, want van het dertigtal molens dat tussen de 16de en 20ste in het Brussels gewest heeft bestaan, is er slechts één *in situ* bewaard gebleven.

De eerste en belangrijkste functie van de molens was het malen van graan. Later werden ze ook gebruikt in diverse nijverheidssectoren: papierfabricage, vollerij, olieslagerij, enz. In de 19de eeuw werden vele van deze molens omgebouwd tot fabriekjes (spinnerijen, vermicellifabricage,...) en soms voorzien van stoommachines. De molens, onmisbare werktuigen van de rurale economie, hebben bijgedragen tot de start van de industrialisering in het Brussels gewest alvorens overbodig te worden en te verdwijnen.

Deze windmolen stond destijds nabij de Barel van Sint-Gillis. Tekening uit 1674.

Watermolens

Hoewel al in de 10de eeuw sprake is van een watermolen in Brussel, duurt het tot de 12de eeuw alvorens de bronvermeldingen talrijker worden. Op de Zenne bevond zich een grote concentratie aan watermolens die voornamelijk op de oostelijke oever werden gebouwd. De valleien van de Woluwe en de Geleytsbeek hadden namelijk een sterk ingesneden reliëf met snelstromend water dat zich goed leende voor de bouw van dergelijke constructies. Ook langs de Maalbeek – de naam zegt het zelf! – lagen er heel wat molens. Een watermolen vergde aanzienlijke financiële middelen, niet alleen voor de bouw maar ook voor het onderhoud van de gebouwen en vooral van de technische infrastructuur (schepradersen, molenstenen,...). De aanpassing van de waterlopen en oevers, en de aanleg van kunstmatige watervallen, afleidingskanalen en spaarvijvers brachten eveneens heel wat kosten met zich mee.

De verdwijning van de watermolens ging hand in hand met de achteruitgang van de landbouw vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. Ook grote werkzaamheden in het kader van de verstedelijking evenals het verminderde debiet van de waterlopen of de overwelving ervan (zoals de Zenne en de Maalbeek) hebben hun verdwijning verhaast.

De Nieuwmolen op de Zenne, op de grens tussen Sint-Gillis en Anderlecht, 1710. De molen stond ter hoogte van de Frankrijkstraat nabij het Zuidstation en werd afgebroken in de jaren 1950.

De molen van *Lindekemale*. Het zogenaamde 'bovenrad' (of 'bakkenrad') ontvangt het water in het bovenste gedeelte en wordt aangedreven door het gewicht van het water dat de bakken vult.

Een afleidingskanaal takt af van de Woluwe en leidt het water naar het rad van de *Lindekemalemolen*.

De watermolen van *Lindekemale*, op de Woluwe, (J.F. De Beckerlaan 6, Sint-Lambrechts-Woluwe) wordt al vermeld in 12de-eeuwse archiefteksten. Het was de bakmolen van de heerlijkheid Woluwe die ook de nabijgelegen gebouwen omvatte zoals de kapel van Lindekemale, een brouwerij en het heerlijke verblijf van het *Slot*. Deze molen heeft bijna altijd gediend voor het malen van graan en is in werking gebleven tot het einde van de 19de eeuw. De aankoop door de gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe in 1955 redde hem van de ondergang. In de gebouwen uit de 16de en 17de eeuw is vandaag een restaurant gevestigd.

De *Nekkersgatmolen* (Keyembemtstraat 66-70, Ukkel), gelegen op de rechteroever van de Geleytsbeek, wordt pas vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw in de bronnen vermeld. Hij diende toen voor het malen van graan maar werd nadien verbouwd tot papiermolen en nog later tot oliemolen in de 18de eeuw.

De *Crokaertmolen* (Linkebeekstraat 9-11, Ukkel). Deze papiermolen lag op de linkeroever van de Linkebeek. Op deze site werden vanaf de 15de eeuw meerdere molengebouwen gebouwd. De laatste molen werd omstreeks 1840 volledig herbouwd en gemoderniseerd door de familie Crokaert aan wie de huidige naam te danken is. De molen bleef in bedrijf tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het machinegedeelte is volledig intact en wordt af en toe, zoals op Open Monumentendagen, nog eens in werking gesteld.

De *Nekkersgatmolen*, één van de watermolens in Ukkel.

De *Crokaertmolen* op de Linkebeek in Ukkel.

Windmolens

De eerste vermeldingen van windmolens in het Brussels gewest zijn vrij laat (14de eeuw). Vooral in de 17e en 18de eeuw werden er heel wat molens gebouwd. Ze werden in een eerste fase opgericht in de dorpen en gehuchten die niet over een watermolen beschikten om graan te malen. Weldra zouden ze de watermolens vervangen die van het malen van graan werden omgeschakeld op een industriële activiteit. Enkele van deze windmolens hadden ook een industriële bestemming: fabricage van kanonpoeder, vermalen van houtschors, zagen van hout of productie van olie. Het heuvelachtige reliëf van de valleien van de Zenne en haar bijrivieren, met hun vele aan de wind blootgestelde hoge punten en flanken, was bijzonder geschikt voor de bouw van molens. De meeste stonden op de westelijke oever van de Zenne, van Anderlecht over Jette, Ganshoren en Sint-Jans-Molenbeek tot Neder-Over-Heembeek. Ten oosten van de Woluwe waren ze echter minder talrijk omdat het Zoniënwoud een te groot obstakel vormde voor de wind. Door hun bouw in hout vielen ze geregeld ten prooi aan natuurrampen (brand, storm) en de oorlogen die in en rond Brussel werden uitgevochten. Het was echter vooral de voortschrijdende industrialisering die ze vanaf het einde van de 19de eeuw in snel tempo deed verdwijnen.

De windmolen van de *Sippenberg* in Ganshoren stond niet ver van de basiliek van Koekelberg.

Deze molen is afkomstig van *Esplechin* (streek van Doornik). Hij dateert uit de 17de eeuw en werd in de jaren 1960 heropgericht in Sint-Lambrechts-Woluwe. Na een brand in 1980 werd hij heropgebouwd op een kunstmatig heuveltje nabij het *Hof ter Musschen*.

De windmolen van *Evere*.

De *Luizenmolen* in Anderlecht. Dit is de enige windmolen die nog maalvaardig is in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

De molen van *Evere* (Lindestraat 179-189, Evere). Deze bakstenen molen werd in 1841 gebouwd in opdracht van Charles Van Assche om de lokale boeren in staat te stellen hun graan te laten malen. In 1853 werd in de molen een stoommachine geïnstalleerd om continu te kunnen werken. De molen verloor hierdoor haar overbodig geworden wieken. De toenemende concurrentie van de maalderijen langs het kanaal van Willebroek dwong de molen in 1911 haar activiteit te staken. Het gebouw vervulde nadien tal van andere functies: leerlooierij, fabriek van verwarmingsketels voor de witloofteelt, verwerking van dammen en malen van kruiden voor de vlees- en vleeswarenssector. De molen is sinds 1998 eigendom van de gemeente Evere en dient als kader voor een lokaal museum.

De *Luizenmolen* (Vlinderstraat, Anderlecht). Deze houten spilmolen is een identieke reconstructie van een molen die op bijna dezelfde plaats werd gebouwd in 1864 en afgebroken in de jaren 1950. De molen werd herbouwd door architect G. Piron op initiatief van de vzw *Luizenmolen-Anderlecht* die hier sinds 1999 een didactisch en pedagogisch centrum beheert waar belangstellenden kunnen kennismaken met het beroep van molenaar en een molen in werking zien.

Wat brengt de toekomst?

Als gevolg van de diepgaande landbouwhervormingen in de 20ste eeuw hebben de meeste boerderijen in het Brussels gewest hun activiteiten stopgezet. De enkele overblijvende landbouwbedrijven zijn de directe erfgenamen van een essentieel stuk economische en sociale geschiedenis in de omgeving van Brussel. Het in stand houden van een landbouwactiviteit is waarschijnlijk de beste manier om hun voortbestaan te verzekeren. Het oude rurale erfgoed dat nog in Brussel overblijft heeft in de meeste gevallen zijn landbouwfunctie verloren. De gespaard gebleven gebouwen hebben uiteenlopende nieuwe bestemmingen gekregen. Oude vierkanthoeves zijn ingericht als kantoren, cultureel centrum of museum. Sommige rurale woningen zijn gegeerd door particulieren vanwege hun landelijk kader terwijl ze toch vlak bij de stad gelegen zijn. De vrij recente populariteit van dit type erfgoed – karaktervolle woningen in fermettestijl – heeft geleid tot de restauratie van heel wat gebouwen. Ten slotte is de laatste jaren ook de aandacht gegroeid voor de restanten van het rurale landschap (weiden, moerassen), met een aantal beschermende maatregelen tot gevolg. Hoewel het resultaat soms voor discussie vatbaar is, valt het streven om het rurale erfgoed te bewaren in zulk verstedelijkt gebied als het Brussels gewest alleen maar toe te juichen.

De Stassarhoeve in Ukkel (Waterlose Steenweg 1537). Dit landbouwbedrijf werd omstreeks 1830 gebouwd op initiatief van baron Stassart, op een gerooid stuk Zoniënwoud. In 1993 werden de gebouwen gerestaureerd en als kantoren in gebruik genomen door het architectenbureau Samyn & Partners. Bij de renovatie werd een nieuwe vleugel in L-vorm bijgebouwd rond de binnenplaats die in het midden verfraaid is met een waterpartij.

Op de grens van Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem ligt de Zavelenberg met weiden bestemd voor de veeteelt.

DE PEDAGOGISCHE BOERDERIJEN

Naast het rurale erfgoed dat een eeuwenoude geschiedenis vertegenwoordigt, bestaat er ook een moderne 'ruraliteit' in de vorm van pedagogische boerderijen zoals die van het Maximiliaanpark te Brussel en de kinderboerderij van Jette, of ondernemingen voor aangepast werk zoals de boerderij Nos Pilifs in Neder-Over-Heembeek. Deze nieuwsoortige

boerderijen, vaak gevestigd in recente gebouwen, vervullen een belangrijke didactische rol (en niet alleen voor kinderen) door de stadsbewoners te tonen waaruit het leven op de boerderij bestaat: contact met de dieren, natuureducatie, tuinieren, biogroenten, enz.

BIBLIOGRAFIE

Atlas van de archeologische ondergrond van het Brussels Gewest, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis - Directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 1992-2008 (18 delen).

P. BAUTERS en M. VILLEIRS, *Les moulins à eau et à vent de Woluwe-Saint-Lambert et de la Région bruxelloise. Histoire et technologie*, Gemeentemuseum van Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Lambrechts-Woluwe, 1996 (Tijdingen nr. 2).

Cl. BILLEN en J.-M. DUVOSQUEL (red.), Brussel, Mercatorfonds, Antwerpen, 2000 (verz. De Geest van de Europese Steden).

P. CHARRUADAS, "Croissance rurale et action seigneuriale aux origines de Bruxelles (Haut Moyen Âge - XIIIe siècle)", in: Ch. DELIGNE en Cl. BILLEN (dir.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge-16e siècle)*, Brepols, Turnhout, 2007 (Studies in European History, 10), pp. 175-201.

A. COSYN, *Laeken ancien et moderne*, Brussel, 1904.

Ch. DELIGNE, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)*, Brepols, Turnhout, 2003 (Studies in European History, 1).

M. DEWAHA, "La vie rurale", in: A. SMOLAR-MEYNART en J. STENGERS (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1989, pp. 80-109.

M. DEWAHA, "Quelques éléments sur la vie rurale dans les environs de Bruxelles au XIXe siècle", in: A. SMOLAR-MEYNART en J. STENGERS (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1989, pp. 314-329.

Éléments caractéristiques de la construction rurale en Belgique, Presses de Vromant & Cie, Brussel, 1917.

Les étables modernes, Ministerie van Landbouw en Bevoorrading, Algemene Directie Land- en Tuinbouw, Dienst Rurale Technieken, Brussel, 1942.

L.-Fr. GENICOT (red.), *Le patrimoine rural de Wallonie*, 2 dln, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1996.

Hommes et paysages, Société royale belge de Géographie, Brussel, nrs. 21 (1992) en 36 (2006).

M. A. LEFÈVRE, *L'habitat rural en Belgique. Étude de géographie humaine*, Luik, 1926.

Cl. TREFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Danthe, Sint-Niklaas, 1978.

R. VAN UYTVEN (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Davidsfonds, Leuven, 2004.

A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville*, Éditions Culture et Civilisation, Brussel, 1971-1975.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIEVOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19^e EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGIALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE SINT-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE Tervurenlaan (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DEVIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÈRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOFEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTSgebouwen UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)
44. HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM (NL - FR)
45. HET GEMEENTEHUIS VAN SCHAARBEEK EN HET COLIGNONPLEIN (NL - FR)
46. DE MAROLLEN (NL - FR)
47. IN HET HART VAN VORST SINT-DENIJSKERK, ABDIJ, GEMEENTEHUIS (NL - FR)
48. DE CAFÉS VAN BRUSSEL (NL - FR)
49. HET RURALE ERFGOED (NL - FR)
50. HET MILITAIRE ERFGOED (NL - FR)
51. BRUGMANN HET PARKZIEKENHUIS VAN VICTOR HORTA (NL - FR)
52. GANSHOREN TUSSEN STAD EN NATUUR (NL - FR)
53. DE WIJK HOOGTE HONDERD (NL - FR)

Collectie Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Het rurale erfgoed

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest telt nog talrijke monumenten en landschappen die herinneren aan een ruraal verleden dat nog niet zo lang voorbij is. Boerderijen, schuren, molens, broodovens, weiden en akkers zijn de stille getuigen van een essentieel stuk sociaal-economische geschiedenis van het gewest. Dit rurale erfgoed, van de Woluwevallei over Evere en Neder-Over-Heembeek tot Neerpede, verschaft ons kostbare informatie over de vroegere woonvormen, de landbouwtechnieken en de wijze waarop de mens het natuurlijke milieu naar zijn hand heeft gezet.

